

Олена Стойко

Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ЯК ВИКЛИК ДЛЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Olena Stoyko. Decentralization as a challenge for the party system of Ukraine.

There is no empirical evidence of the negative impact of decentralization on the characteristics of the party system, especially when it comes to the process of party system nationalization in young democracies. In new democracies with non-uniform functional cleavages a high level of decentralization may prevent the formation of a nationalized party system. Political decentralization creates opportunities for the formation of a special, subnational party system that determines selective competition in a particular region. At the same time, financial decentralization expands access to resources (financial, land, etc.) for subnational political actors, which in turn strengthens their positions and makes them independent from the center (administrative, political, financial).

However, it is obvious that political decentralization affects the degree of party system nationalization which manifests itself in the phenomenon of regional or ethnoregional parties. Thus, the emergence of ethnoregional parties in Europe is directly or indirectly connected with decentralization processes.

In Ukraine, even before the beginning of the active phase of decentralization, local elections in October 2015 recorded the territorial fragmentation of the party system of Ukraine, for which there are no legislative prerequisites.

Parties that have managed to become members of regional councils can be classified into five types:

- 1) parties of the leader's type, whose leaders were once elected in a majority district;
- 2) post-Maidan parties, which are the result of the revitalization of civil society;
- 3) pro-government parties, in the lists of which local officials are widely represented;
- 4) lobbying, defending the interests of large businesses at the local level, because the deeper is decentralization, the more powers will be transferred to local authority;
- 5) genuine ethnic parties, represented only by "KMKS"; the Party of Hungarians of Ukraine.

Even more alarming trends for the party system nationalization were revealed by the recent elections held in the united territorial communities (UTC), formed during the implementation of the territorial reform.

The election results in the UTC not only do not reflect, and in some moments even contradict the party structure in parliament, and the results of opinion polls on parliamentary elections. At first glance, the results of the elections in the UTC can be ignored, since they are not representative for the whole country – they cover only about 5% of all voters in Ukraine. In addition, they are held by proportional, and not mixed, as a parliamentary election, system, which can also affect the obtained results. However, together with the results of the 2015 local elections they indicate a tendency towards the denationalization of the party system: the emergence of regional political parties not represented in the national parliament, which can consciously be limited to the local level of politics. The reason is that the deepening of financial and land decentralization will provide them with the necessary resources, at least in the near future.

Key words: nationalization, party system, decentralization, ethnoregional party, local election.

Уже досить тривалий час багато вчених, зокрема Ч. Тюбо [1], Б. Вейнгагст [2], хвалили децентралізацію через її потенційні вигоди. Однак нещодавно з'явилися праці, що ставлять під сумнів позитивні наслідки децентралізаційних реформ для партійних систем. Так К. Сабатіні стверджує, що політичні партії в Латинській Америці не здатні протистояти ослабленню влади центрального уряду, а їх невдачі значною мірою є результатом децентралізаційних реформ [3]. У свою чергу Р. Лелендер [4] та Дж. Райян [5] стверджують, що децентралізація збільшує фрагментацію партійної системи. До того ж, якщо націоналізація політики у Західній Європі асоціюється з ослабленням місцевих еліт, призводить до збільшення підзвітності та чутливості органів публічної влади, то у молодих демократіях децентралізація сприяє посиленню місцевих еліт [6].

Слід визнати брак емпіричних свідчень про очевидний вплив децентралізації на характеристики партійної системи [7, с. 14]. Особливо це актуально щодо досліджень такого впливу на націоналізацію партійної системи у молодих демократіях. Тому метою даної статті є з'ясування впливу децентралізаційної реформи, темпи якої в Україні поступово зростають, починаючи з 2015 року, на партійну систему.

Високо націоналізована партійна система – це та, в якій політичні партії отримують однакову частку голосів у будь-якому виборчому окрузі. Іншими словами, вони ведуть активну роботу з виборцями по всій території країни і регіональні політичні сили, що користуються особливою підтримкою мешканців певної території, відсутні. Міра, до якої поведінка виборців націоналізується (слідє універсальній моделі) чи регіоналізується (відображає місцеві особливості), впливає на політичні та виборчі стратегії партій [8, р. 140], що має важливі наслідки для політичного представництва.

У нових демократіях з неоднорідними функціональними розмежуваннями високий рівень децентралізації може перешкодити формуванню націоналізованої партійної системи. Політична децентралізація, тобто присутність на субнаціональній виборчій арені місцевих політичних акторів, створює можливості для формування особливої, субнаціональної партійної системи, що визначає виборчу конкуренцію у рамках конкретної території. При цьому фінансова децентралізація розширює субнаціональним політичним акторам доступ до ресурсів (фінансових, земельних тощо), що у свою чергу зміцнює їх позиції та унезалежнює від Центру (адміністративного, політичного, фінансового).

Дослідження взаємозв'язку між націоналізацією партійної системи та процесами децентралізації активізувалися протягом останніх десяти років. Вважається, що ці явища є взаємопов'язаними. Аналізуючи розвиток партійної системи у країнах Західної Європи, Даніель Карамані пояснює націоналізацію їх партійних систем зменшенням важливості доіндустріальних, зав'язаних на територію, розмежувань, та появою нових – соціально-економічних та функціональних [9]. Політична та соціальна модернізація сприяла інтеграції периферії в державу-націю, зміщуючи важливі політичні питання з місцевого на національний рівень, що сприяло формуванню політичного центру. Відповідно, увага політичних акторів, зокрема політичних партій, також зосередилася на загальнодержавному рівні. Партії відмовилися від використання виборчих стратегій, розрахованих на виборців конкретних територій, на користь ширших, загальнонаціональних виборчих кампаній, результатом чого стала «територіальна однорідність виборчої поведінки» [9, р. 1] та створення національної політичної арени, де основні політичні партії змагалися на всій території держави.

У Західній Європі активна фаза націоналізації завершилася на початку 1940-х років і після завершення Другої світової війни країни континенту мали досить високо націоналізовану партійну систему. Крім того, домінування однорідності, а не розмежування між лівими і правими створило ситуацію, в якій навіть децентралізація та створення федеральних структур не призвели до рецидиву денационалізації політики та регіоналізації моделей голосування [9, р. 291-292].

Тобто, на думку Д. Карамані, процеси національного будівництва через оформлення зовнішніх кордонів, формування політичного центру призвели до формування функціональних розмежувань, що сприяло зміцненню загальнонаціональних партій. Однак такий підхід не розкриває суті політичних процесів, що відбуваються у молодих демократіях, і не дає можливості спрогнозувати появу в них високо націоналізованої партійної системи. Іншими словами, якщо західноєвропейські країни тривалий час демонстрували імунітет до регіоналізації партійної політики завдяки високому рівню націоналізації, то у нових демократіях відносна слабкість функціональних розмежувань сприяє денационалізації і фрагментації партійної системи за територіальною ознакою.

Першими дослідниками впливу децентралізації на партійні системи країн Східної Європи були Д. Бохслер [10] та Г. Тіман [11]. Обидва дослідники зосередились на фінансових аспектах децентралізації та спростуванні гіпотези, що вона має значний вплив на націоналізацію партійної системи. При цьому автори по-різному тлумачать причини даного феномену. Якщо Д. Бохслен вважає етнічність ключовим чинником націоналізації партійної системи, то для Г. Тімана етнічний чинник не відіграє провідної ролі: важливішими є інституційні зміни, зокрема перехід до нової виборчої системи, що є ключем для розуміння цього процесу. Інші дослідники західноєвропейських партійних систем спростували наявність зв'язку між політичною децентралізацією та націоналізацією партійної системи [12], або ж довели відсутність достатніх емпіричних підтверджень [13].

Однак, очевидно, що політична децентралізація має певний вплив на ступінь націоналізації партійної системи, що проявляється у феномені регіональних або етнорегіональних партій. У Європі поява етнорегіональних партій прямо чи опосередковано пов'язана з децентралізаційними процесами. В Об'єднаному Королівстві деволуція мала асиметричний характер щодо таких регіонів як Північна Ірландія, Шотландія та Уельс. Північна Ірландія має власну партійну систему, центровану навколо питань її політико-правового статусу. Створення парламенту Шотландії після референдуму в 1977 році не допомогло Шотландській національній партії (ШНП) перемогти у загальнонаціональних виборах: вона отримувала близько 19% голосів шотландців на трьох парламентських виборах як до, так і після створення регіонального представницького органу. На парламентських виборах 2015 року ШНП вперше за своє існування отримала абсолютну кількість місць, закріплених за Шотландією у Палаті представників – 56 з 59. Попередній найкращий показник становив 11 місць у 1974 році, а найгірший – 2 місця в 1979 та 1983 роках. Популярність Партії Уельсу значно відставала від ШНП, хоча створення Ради Уельсу дало їй змогу покращити свій рейтинг серед мешканців: з середнього показника у 8,7% на трьох попередніх виборах, до 12,7% на трьох виборах, що були проведенні після деволуції. В Італії етнорегіональні партії практично були відсутні до завершення

«холодної» війни. Ліга Півночі почала набувати популярності у 1992 році серед північних регіонів, після того як партію-попередники з'явилися у Ломбардії, П'ємонті та Венето у 1987 році, майже через два десятиліття після початку децентралізації.

П. Чіббер та К. Коллмен з'ясували, що регіональні партії будуть впливовими, якщо ступінь політичної влади на субнаціональному рівні є високим [14]. Низка дослідників, такі як В. Бонус [15], Р. Брубейкер [16], В. Кімліка [17], У. Райкер [18], Ф. Родер [19], Дж. Снайдер [20] та А. Степан [21] вважають, що децентралізація ослаблює напругу міжетнічних відносин, інші побоюються, що вона опосередковано посилює політичні відмінності між центром та регіонами, де проживає етнічна меншина. У свою чергу Я. Ластік [22] і Д. Мідовнік [23] стверджують, що децентралізація опосередковано посилює міжетнічні розмежування. Надання суттєвих повноважень регіонам може сприяти розвитку етнорегіональних партій, зацікавлених у мобілізації електорату за рахунок актуалізації проблем етнічних меншин. Замість того, щоб створити умови для задоволення потреб етнічної групи децентралізація може стимулювати етнорегіональні партії до більш активної діяльності. У свою чергу Дж. Соренс стверджує, що децентралізація не сприяє секціонізму [24].

Д. Бранкати на основі аналізу результатів парламентських виборів протягом 1994-2002 років у 39 країнах дійшов висновку, що політична децентралізація посилює позиції регіональних партій, які, в свою чергу, мають незначний вплив на процеси децентралізації [25, р. 223]. При цьому особливе значення має кількість і розмір регіонів, а також часовий проміжок між проведенням загальнонаціональних і місцевих виборів, компактність проживання етнічних меншин: наявність великих регіонів, розведення у часі загальнонаціональних та місцевих виборів, територіальна концентрація етнічних груп посилює регіональні партії. При цьому тип виборчої системи майже не впливає на успіх регіональних партій, але має значення спосіб встановлення меж виборчих округів.

У свою чергу Д.Люблін [26], який проаналізував результати етнорегіональних партій в 71 демократичній країні з 1990 по 2011 рік, стверджує що взаємозв'язок між децентралізацією та впливовістю етнорегіональних партій відсутній. На його думку, децентралізація стимулює етнорегіональні партії до активності, однак децентралізаційні інститути самі по собі не призводять до помітного успіху етнорегіональних партій. Зрештою він доходить висновку, що децентралізація не має позитивного впливу на соціальні розмежування ні в етнічному, ні етнотериторіальному вимірі.

За останні три роки Україна досягла помітних успіхів у децентралізації, насамперед фінансовій. Так, завдяки розширенню повноважень і підвищенню зацікавленості органів місцевого самоврядування у збільшенні надходжень до місцевих бюджетів, реалізації заходів щодо залучення резервів їх наповнення та підвищення ефективності адміністрування податків і зборів, доходи місцевих бюджетів зросли у 2,8 рази – із 68,6 млрд грн у 2014 році до 192,7 млрд грн за підсумками 2017 року [27]. Одночасно зі збільшенням частки місцевих бюджетів у фінансових ресурсах держави зростає також їх частка у обсязі валового внутрішнього продукту. У 2014-2015 роках цей показник становив 5,1%, у 2016 – 6,2%, за підсумками 2017 прогнозується, що частка місцевих бюджетів у ВВП країни становитиме 6,7%. Не зважаючи на відхилення на початку лютого 2018 року кількох законопроектів, у тому числі президентського, про передачу у комунальну власність об'єднаним територіальним громадам земель державної власності, що розташовані за межами населених пунктів (хоча Уряд врегулював процедуру передачі своїм розпорядженням від 31 січня 2018 року), розширення повноважень громад у цій сфері є лише питанням часу.

Таким чином, на місця передається дедалі більше повноважень та ресурсів, що підвищує ставки у виборчій боротьбі, призводить до загострення політичної конкуренції та посилення диспропорцій у політичному розвитку регіонів з огляду на ступінь консолідації місцевих еліт, їх представленість у вищих органах влади. При цьому, варто враховувати, що громадяни України швидше не довіряють органам місцевого самоврядування (довіряють 41,3%, а не довіряють 46,3%), що, однак, є найкращим показником у порівнянні з іншими органами влади [28]. Так, районним державним адміністраціям довіряють 31,7%, не довіряють – 55,6%, обласним державним адміністраціям – відповідно 29,8% і 57,9%, Президенту України – відповідно 24,4% і 66,7%, Уряду – відповідно 17,5% і 74,1%, Верховній Раді – відповідно 13,1% і 79,4%, державному апарату – відповідно 8,4% і 81,6%.

Зазначимо, що ще до початку активної фази децентралізації місцеві вибори у жовтні 2015 року зафіксували територіальну фрагментованість партійної системи України. Зазначимо, що жодних законодавчих передумов для цього феномену не існує: у країні можуть створюватися лише загальноукраїнські партії, оскільки процедура реєстрації нового суб'єкта політичного життя вимагає представлення підписів не менше 10 тисяч громадян України, які мають право голосу на виборах, зібраними не менш як у двох третинах районів не менш як двох третин областей України, міст Києва і Севастополя та

не менш як у двох третинах районів Автономної Республіки Крим (ст. 10 Закону України «Про політичні партії в Україні» [29]).

За півроку до проведення цих виборів у Мін'юсті було зареєстровано 262 політичні партії, з них 26 – нові. Низці політичних партій, в тому числі й новоствореним, вдалося подолати 5% бар'єр і увійти до складу обласної ради в різних регіонах держави. Їх можна класифікувати на такі види:

1) партії вождистського типу, лідери яких свого часу обиралися по мажоритарному округу в області («Єдиний центр» В. Балогі – переможець з 30% голосів на виборах до Закарпатської облради; «Партія простих людей Сергія Капліна» здобула 9,5% у Полтавській, Народна партія В. Литвина – 8% голосів у Житомирській, «Нова політика» О. Семиноженка – 7% в Запорізькій облрадах; «Єдність» О. Омельченка – 12,5 % у Київській міській раді);

2) постмайданні партії, поява яких стала результатом активізації громадянського суспільства: «Воля» (8% на виборах до Івано-Франківської облради), Громадський рух «Народний контроль» (6% у Львівській, 8% у Тернопільській, 6% у Чернівецькій облрадах);

3) провладні або промерські партії, у списках яких широко представлені місцеві чиновники (Всеукраїнське об'єднання «Чоркащани» – 19% в Черкаській, «Довіряй ділам» – 14% в Одеській, партія «Конкретних справ» – 9% у Рівненській, «Рідне місто» – 7% у Полтавській облрадах);

4) лобістські, що відстоюють інтереси крупного бізнесу на місцевому рівні, на який по мірі поглиблення децентралізації буде передаватися все більше повноважень: Аграрна партія України, яка здобула 14% голосів у Чернігівській, 13% – Хмельницькій, 11% – Чернівецькій облрадах;

5) власне етнічні партії, представлені лише «КМКС» Партія угорців України, яка отримала 12,5% голосів на виборах до Закарпатської облради.

Що стосується представленості парламентських партій на регіональному рівні, то далеко не всім вдалося провести своїх представників до обласних рад для належної представленості на місцях. Станом на лютий 2018 року найбільші фракції в обласних радах, у яких налічується 1700 депутатів, мають Блок Петра Порошенка «Солідарність» (373), ВО «Батьківщина» (250), «Опозиційний блок» (191), «УКРОП» (134, позапарламентська партія), Радикальна партія Олега Ляшка (111), Відродження (104, позапарламентська партія), ВО «Свобода» (102, позапарламентська партія), «Самопоміч» (96), «Наш Край» (75, позапарламентська партія) та «Аграрна партія» (40, позапарламентська) [30]. Загалом в облрадах представлені 26 політичних партій, що мають хоча б одного депутата в складі фракції. При цьому переможець парламентських перегонів 2014 року – Народний фронт, який отримав найбільше голосів за партійними списками, в облрадах майже не представлений.

Ще більш тривожні тенденції для націоналізації партійної системи виявили останні вибори, що проводяться в об'єднаних територіальних громадах (ОТГ), утворених у ході реалізації адміністративно-територіальної реформи. 29 жовтня 2017 року в Україні відбулися перші вибори у 202 об'єднаних територіальних громадах (ОТГ) в усіх областях України, в яких могли взяти участь понад 1 мільйон 330 тисяч осіб (майже 4% усіх виборців України). Явка виборців склала близько 48%, що мало відрізнялося від показника в 52% на останніх позачергових парламентських виборах [31]. 24 грудня у 51 ОТГ в 17 областях були проведені вибори, розраховані на 356,5 тис. виборців. На них третє місце, після БПП та «Батьківщини», посіла Аграрна партія. Непогані результати також показали такі позапарламентські партії як «Наш край», УКРОП, ВО «Свобода» та «Відродження». На 29 квітня 2018 року заплановано проведення виборів ще у 40 ОТГ у 17 областях, в яких зможуть взяти участь понад 263 тис. осіб., і які навряд чи продемонструють значні відмінності у результатах від попередніх.

Результати виборів в ОТГ не лише не відображають, а у деяких моментах навіть суперечать і партійному розкладу в парламенті, і результатам соціологічних опитувань щодо парламентських виборів, що наведено у Табл. 1.

Таблиця 1

Рейтинги політичних партій		
КМКС [32]	Центр Разумкова [33]	За результатами наймасштабніших виборів в ОТГ 29.10.2017 (за підрахунками ВО «Батьківщина»)

ВО «Батьківщина» 6,5% БПП «Солідарність» 5% Опозиційний блок 4,1% ПП «За життя» 3,9% Радикальна партія О. Ляшка 3,8% ПП «Громадянська позиція» 3,3%	БПП «Солідарність» 13,6% ВО «Батьківщина» 10,0% ПП «Громадянська позиція» 8,9% Опозиційний блок 8,6% ПП «За Життя» 6,8% Радикальна Партія Олега Ляшка 6,5% Об'єднання «Самопоміч» 5,9% Об'єднання правих партій («Свобода», «Правий Сектор», «Національний корпус») 4,2%	ВО «Батьківщина» 31% (880) БПП «Солідарність» 20% (568) Аграрна партія 11,8% (334) УКРОП 8,6% (245) Наш край 4,5% (128) Радикальна Партія О. Ляшка 4,4% (126) Об'єднання «Самопоміч» 3% (95)
Об'єднання «Самопоміч» 2,8% ВО «Свобода» 2% «УКРОП» 1,4% Аграрна партія 1,2% «Рух нових сил» 1,2% ПП «Народний фронт» 0,7% «Відродження» 0,5%	ПП «Народний фронт» 2% «УКРОП» 1,5% Аграрна партія 1,1% ПП «Національної дії» 1,7% Громадський рух «Народний контроль» 1% «Відродження» 0,7% «Наш край» 0,5% Демократичний альянс 0,4%	ВО «Свобода» 2,8% (82) ПП «Народний фронт» 1,1% (31) ПП «Громадянська позиція» 0,5% (13)

На перший погляд, результати виборів до ОТГ можна проігнорувати, оскільки вони не є репрезентативними в рамках усієї країни – ними охоплено лише близько 5% усіх виборців України. До того ж вони проводяться за пропорційною, а не за змішаною, як до Верховної Ради України, системою, що також може впливати на отримані результати. Однак, вони, разом з результатами місцевих виборів 2015 року, можуть свідчити про важливу тенденцію, що сприяє денационалізації партійної системи – появу регіональних політичних партій, не представлених у законодавчому органі країни, які свідомо можуть обмежитися місцевим рівнем політики, оскільки поглиблення фінансової і реалізація земельної децентралізації забезпечуватиме їх необхідними ресурсами, принаймні у найближчому майбутньому.

Водночас поява партій, що підтримують тісний зв'язок із виборцями через вирішення місцевих проблем, сприятиме появі або ж перебудові існуючих партій, що створені не під конкретного лідера чи політичне гасло, а виконують основну свою функцію – посередництво між громадянським суспільством та державою. Виборці, які переконані у спроможності конкретної політичної сили ефективно справлятися з вирішенням місцевих проблем, продемонструють лояльність до неї і на парламентських та президентських виборах.

Отже, ознаки низького ступеню націоналізації партійної системи України проявилися у результатах місцевих виборів 2015 року, коли децентралізаційна реформа ще не вступила в активну фазу. Далеко не всім парламентським партіям вдалося домогтися представленості у всіх, або хоча б у більшості обласних рад. Натомість до представницьких органів на місцях пройшли п'ять видів партій з чіткою приналежністю до конкретного регіону: вождистські, постмайданні, промерські, лобістські та етнічні. Останні вибори до об'єднаних територіальних громад, утворених у результаті адміністративно-територіальної реформи, що є складовою децентралізаційної реформи, до певної міри підтверджують тенденцію до формування регіональних партій, однак їх не можна вважати репрезентативними щодо усіх виборців України. Результати парламентських виборів 2019 року дадуть змогу зробити більш надійні висновки щодо впливу децентралізації на партійну систему країни.

1. Tiebout Ch. M. A pure theory of local expenditures. *The Journal of Political Economy*. 1956. Vol. 64. № 5. P. 416–424.
2. Weingast B. R. The economic role of political institutions: Market-preserving federalism and economic development. *Journal of Law, Economics, & Organization*. 1995. Vol. 1. P. 1–31.
3. Sabatini Ch. Latin America's lost illusions: Decentralization and political parties. *Journal of Democracy*. 2003. Vol. 14. № 2. P. 138–150.
4. Lalander R. O. Decentralization and the Party System in Venezuela. *Iberoamericana. Nordic Journal of Latin American and Caribbean Studies*. 2003. Vol. 33. № 1. P. 97–121.
5. Ryan J. J. Decentralization and democratic instability: The case of Costa Rica. *Public Administration Review*. 2004. Vol. 64. № 1. P. 81–91.

6. Bizberg Ilan Behind the Scenes – Clientele and Citizens in the Mexican Political Transition. *Iberoamericana*. 2001. Vol. № 2. P. 87–105.
7. Biezen van I., Hopkin J. Party organisation in multi-level context. *Devolution and electoral politics*. Manchester: Manchester University Press, 2006. P. 3–22.
8. Jones M., Mainwaring S. The nationalization of parties and party systems: An empirical measure and an application to the Americas. *Party Politics*. 2003. Vol. 9. P. 139–166.
9. Caramani D. The nationalization of politics: The formation of national electorates and party systems in Western Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 368 p.
10. Bochler D. The nationalization of political parties: A triangle model, applied on the Eastern and Central European Countries. *CEU Political Science Journal*. 2006. Vol. 1. № 4. P. 6–37.
11. Tiemann G. Wahlsysteme, Parteiensysteme und politische Repräsentation in Osteuropa. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 2006. 222 p.
12. Thorlakson L. An institutional explanation of party system congruence: Evidence from six federations. *European Journal of Political Research*. 2007. Vol. 46. № 1. P. 69–95.
13. Lago-Peñas I., Lago-Peñas S. Decentralization and the nationalization of party systems. *Environment and Planning C: Government and Policy*. 2011. Vol. 29. № 2. P. 244–263.
14. Chhibber P. K., Kollman K. The formation of national party systems: Federalism and party competition in Canada, Great Britain, India, and the United States. Princeton; NJ: Princeton University Press, 2004. 272 p.
15. Bunce V. Subversive institutions: The Design and the Destruction of Socialism and the State. New York: Cambridge University Press, 1999. 224 p.
16. Brubaker R. Nationalism reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe. New York: Cambridge University Press, 1996. 216 p.
17. Kymlicka W. Is federalism a viable alternative to secessionism? *Theories of secession*. New York: Routledge Press, 1998. P. 111–150.
18. Riker W. Federalism: Origin, operation, significance. Boston: Little, Brown, and Company, 1964. 202 p.
19. Roeder P. Where nation-states come from: Institutional change in the age of nationalis. Princeton; NJ: Princeton University Press, 2007. 440 p.
20. Snyder J. From voting to violence. New York: W.W. Norton and Company, 2000. 220 p.
21. Stepan A., Linz J., Yadav Y. Crafting state nations. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2011. 297 p.
22. Lustick I., Miodownik D., Eidelson R. Secessionism in multicultural states: Does sharing power prevent or encourage It? *American Political Science Review*. 2004. Vol. 98. № 2. P. 209–229.
23. Miodownik D., Cartrite B. Does political decentralization exacerbate or ameliorate ethno-political mobilization? *Political Research Quarterly*. 2010. Vol. 63. № 4. P. 731–746.
24. Sorens J. The cross-sectional determinants of secessionism in advanced democracies. *Comparative Political Studies*. 2005. Vol. 38. № 3. P. 304–326.
25. Brancati D. Peace by design: Managing intrastate conflict through decentralization. New York: Oxford University Press, 2009. 314 p.
26. Lublin D. Dispersing authority or deepening divisions? Decentralization and ethno-regional party success. *The Journal of Politics*. 2012. Vol. 74. № 4. P. 1079–1093.
27. Фінансова децентралізація: результати та перспективи. URL: <http://decentralization.gov.ua/news/8342> (дата звернення: 28.02.2018).
28. Оцінка громадянами ситуації в країні, ставлення до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. URL: <http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-hromadianamy-sytuatsii-v-kraini-stavlennia-do-suspilnykh-institutiv-elektoralni-orientatsii> (дата звернення: 12.02.2018).
29. Про політичні партії в Україні: Закон України від 05.04.2001 р. № 2365-III. *Голос України*. 2001. 12 травня.
30. КВУ назвав ТОП-10 партій із найбільшими фракціями в облрадах. URL: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:kvu-nazvav-top-10-partii-iz-naibilshymy-fraktsiakh-v-oblradakh> (дата звернення: 27.02.2018).
31. Перші вибори в об'єднаних територіальних громадах: хто і де переміг. URL: <http://ukrreporter.com.ua/politic/poglyad/pershi-vybory-v-ob-yednanyh-terytorialnyh-gromadah-hto-i-de-peremig.htm> (дата звернення: 12.01.2018).
32. Рейтинг підтримки партій і політичних лідерів. 2017, грудень. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=730&page=1> (дата звернення: 12.01.2018).
33. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. URL: <http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-hromadian-ukrainy-do-suspilnykh-institutiv-elektoralni-orientatsii-2> (дата звернення: 12.01.2018).